ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»
професор
_____ Олег ТОДОЩАК
«___» _____ 2026 р.

ВИСНОВОК

Національного університету «Одеська юридична академія» щодо дисертації Саранчук Олександри Валеріївни на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст.», поданої на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» (тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національного університету «Одеська юридична академія» 09 листопада 2022 р., протокол №2)

Витяг
з протоколу засідання фахового семінару кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»
№ 11 від 15 червня 2026 року

Присутні:

Завідувачка кафедри історії держави і права, д.ю.н., професор Аніщук Н. В. – *науковий керівник;*

професор кафедри історії держави і права, д. політичних наук, професор Вітман К. М. – *головуючий на засіданні;*

доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Єфремова Н. В.;

доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Корнієнко І. В.;

доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Горяга О. В.;

асистент кафедри – доктор філософії в галузі права Завальнюк І.В.

аспірантка кафедри – Саранчук О.В.

старший лаборант кафедри історії держави і права Рудніцька В. В.

З присутніх 1 доктор юридичних наук, 1 доктор політичних наук, 3 кандидати юридичних наук – фахівці за профілем поданої на розгляд дисертації.

Порядок денний:

Обговорення дисертаційного дослідження Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII – на початку XX століття», поданого на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» щодо рекомендації до разового публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Слухали:

Доповідь здобувача ступеня вищої освіти доктора філософії Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст.», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Доповідачка обґрунтувала актуальність обраної теми, визначила мету, завдання та методологію дисертаційного дослідження, охарактеризувала його об'єкт і предмет, виклала науково-практичну значущість роботи та надала відомості щодо апробації результатів дослідження.

Актуальність дослідження. Сучасна Україна переживає одну з найглибших трансформацій судової системи у своїй новітній історії. Стаття 5 Конституції України проголошує, що "носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ", який "здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування". Із цього положення випливає, що судова влада, будучи однією з гілок державної влади, також похідна від народного суверенітету, а отже участь громадян у відправленні правосуддя постає природним продовженням конституційного принципу народовладдя. Логічним продовженням цього положення є ст. 124 Конституції та ст. 5 ЗУ "Про статус суддів та судоустрій" які визначають, що "Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних", тим самим фіксуючі право громадян

України на участь у процедурі судочинства та, одночасно, визначаючи його форми. З участю присяжних у судочинстві й досягненням у такий спосіб правосуддя, значна частина громадян України пов'язує свої сподівання на правдиве вирішення своєї долі народними представниками (тобто на судовий захист у такій спосіб), а не суддями як носіями державної влади.

Водночас, серед науковців, політичних та громадських діячів, пересічних громадян немає одностайної позиції щодо обсягів та форм залучення населення до здійснення правосуддя, обсягів та змісту права людини на участь здійснені правосуддя. В довоєнний період реалізація судової реформи та зміни до процесуальних кодексів загострили суспільні дискусії щодо можливості розширення сфери застосування суду присяжних, реставрації інституту народних засідателів, як однієї з альтернативних форм участі населення у відправленні правосуддя, запровадженні інституту мирових суддів тощо. Показовим у цьому відношенні став законопроєкт №3844 "Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" у зв'язку із прийняттям Закону України "Про суд присяжних" прийнятий Верховною Радою України за основу у 2024 році. Автори законопроєкту підкреслювали, що на сьогодні існує нерозуміння основних історичних форм участі народу у здійсненні правосуддя, що призводить до законодавчої плутанини та нефективності прийняття правових норм. Розробка цього законопроєкту в умовах війни показує, що питання належного нормативного регулювання участі населення у відправлені правосуддя залишається вкрай гострим та актуальним на сьогодні.

Право населення на участь у здійсненні правосуддя не варто зводити лише до залучення громадян як присяжних чи народних засідателів, як це роблять окремі дослідники. Таке розуміння є надто вузьким і не охоплює всього обсягу можливостей, через які народ як єдине джерело влади впливає на судову гілку. Одним із важливих складників цього права історично виступала участь громадян у формуванні суддівського корпусу, зокрема через вибори суддів та можливість їх відкликання. Поряд із цим , як справедливо наголошує І.Бойко, до форм участі населення належали різноманітні механізми громадського контролю за діяльністю судів, від гласності судового розгляду до участі

представників громад у наглядових та станових установах. Отже, право на участь у правосудді доцільно трактувати як комплексний інститут, що поєднує безпосереднє вирішення справ, формування судових органів та контроль за ними.

Історичний досвід засвідчує значне розмаїття форм залучення населення до відправлення правосуддя, які склалися на українських землях протягом тривалого часу. Поряд із судом присяжних діяли виборні мирові судді та почесні мирові судді, інститут народних засідателів, волосні суди, а також громадські й станові судові установи з елементами народного представництва. Кожна з цих форм відображала певне співвідношення між державним началом та участю громади, а також різний обсяг прав, наданих населенню. Вивчення цього досвіду дає змогу не лише систематизувати наявні моделі, а й виявити ті з них, що можуть бути корисними для сучасного реформування судової системи з урахуванням національних правових традицій.

Водночас історія переконливо свідчить, що широке залучення населення до правосуддя несе в собі і певні ризики. Серед них недостатня правова підготовленість осіб, які беруть участь у вирішенні справ, схильність до сторонніх впливів, ухвалення рішень під тиском суспільних настроїв або всупереч наявним доказам, а також можлива нерівність у представництві різних верств населення через майнові та станові обмеження. Звернення до історичного матеріалу допомагає оцінити ці ризики не абстрактно, а на підставі реальної практики функціонування відповідних інституцій.

Оцінка історичного досвіду повинна відбуватися на усіх рівнях, починаючи від загальнодержавного та закінчуючи регіональним. Необхідність вивчення регіональних правових систем зумовлена загальною тенденцією сучасної правової науки до відходу від уніфікованих, гранично централізованих моделей права та визнання значущості локальних правових традицій. Різні регіони, сформовані відмінним історичним досвідом, мають власну правову культуру, усталені практики вирішення конфліктів, власне розуміння справедливості. Ігнорування цієї регіональної специфіки при реформуванні судочинства

нерідко призводить до суто формальних змін, не дає належного ефекту, а інколи викликає відторгнення запроваджених інститутів.

Південь України являє собою унікальний регіон з огляду на правову та культурну різноманітність. Упродовж XVIII - початку XX ст. ці землі зазнали інтенсивної колонізації, у ході якої Новоросійський край заселявся українцями, росіянами, греками, болгарами, сербами, молдованами, євреями, кримськими татарами, караїмами, німецькими колоністами та представниками інших народів. Кожна з цих спільнот принесла власне звичаєве право, власні форми позасудового та судового вирішення спорів. Взаємодія цих традицій між собою та з офіційним законодавством Російської, а почасти й Османської імперій породила специфічну регіональну правову культуру, яка не зводиться ані до загальноімперської норми, ані до правової спадщини будь-якого окремого народу.

Вивчення цього досвіду дозволяє з'ясувати значну кількість актуальних для сьогодення питань, зокрема таких, як: як народні судові інститути адаптуються до поліетнічного середовища, чи здатне звичаєве право ефективно регулювати суспільні відносини поряд із позитивним законодавством; які соціальні групи реально формують «народний» елемент у судочинстві, а які залишаються на перефірії, маргінальними елементами. Відповіді на ці питання є актуальними для сучасної України - держави поліетнічної та регіонально різноманітної, що прагне розбудувати правосуддя, яке користувалося б довірою всіх її спільнот.

Слід також підкреслити, що дотепер відсутнє комплексне дослідження участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у зазначений хронологічний період. Наявні праці або присвячені окремим аспектам та установам, або охоплюють ширші географічні простори, у яких особливості регіону розчиняються. Тим часом, саме регіональна правова мікроісторія здатна виявити ті механізми, що залишаються невидимими на рівні загальноімперської чи загальнодержавної перспективи.

Стан наукової розробки теми. Проблематика історичних витоків та розвитку права населення на участь у здійсненні правосуддя на південноукраїнських землях у XVIII - на початку XX ст., незважаючи на її

актуальність, тривалий час залишалася поза увагою дослідників, що зумовлювалося низкою політичних, ідеологічних та соціальних чинників. Дослідження участі населення у правосудді на Півдні України перебуває на перетині кількох наукових дискурсів: загальної історії судових установ Російської імперії, регіональної історії Причорномор'я і Таврії, а також соціальної та правової антропології. З огляду на це історіографію проблеми доцільно розглядати в межах чотирьох умовних блоків - дореволюційного, радянського, сучасного (пострадянського) та зарубіжного.

Дореволюційна історіографія заклала емпіричний та джерельний фундамент вивчення теми. Головним об'єктом уваги стала Судова реформа 1864 року та зміни, що відбулися у судовій системі, зокрема впровадження мирових суддів та суду присяжних. Загальні засади організації пореформеного судочинства, а разом із ними й інститут присяжних засідателів, системно проаналізовано у класичних працях І. Я. Фойницького, А. Ф. Коні та М. В. Духовського, які й донині залишаються відправними для дослідника судових реформ XIX ст.

Значна частина робіт була присвячена реформам Катерини II у сфері судоустрою та судочинства. Імперська історіографія в особі К. Д. Кавеліна та В. О. Ключевського загалом позитивно оцінювала катерининські перетворення як спробу запровадження виборного начала в місцеве управління. Особливо слід відмітити роботу Г. М. Бараца, який порушив питання генези станових і совісних судів та обґрунтовував зв'язок російського совісного суду з українськими «третейськими» та полюбовними судами і «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р..

Окремий напрямок історіографії цього періоду складають дослідження присвячені козаччині, зокрема на Півдні України. Традиції козацького судочинства та звичаєвого права висвітлювалися переважно в межах історико-краєзнавчого та етнографічного напряму: праці А. О. Скальковського, М. Є. Слабченка, Д. І. Яворницького, А. М. Лазаревського, О. О. Андрієвського, містять багатий фактичний матеріал та обстоюють тезу про демократичний, народний характер козацького суду.

Окрему групу досліджень складають роботи присвячені правовому становищу національних меншин в Російській імперії. В цілому до початку XX століття було опубліковано небагато по справжньому наукових праць, які б висвітлювали соціальну та політичну історію "малих народів" національних меншин. Серед таких робіт можна виділити праці Ю. Гесена, А.Скальковського, Д.Багалія, О.Клауса, А. Рождественського. Найбільш розкритою в цей період є історія колонізації південноукраїнського регіону німецькими переселенцями, зокрема менонітами, що знайшло відображення в творах А. Клауса, Ю.М. Бондар, К.Є. Ліндеман, Д.І. Багалій, К. Вернер та інш. Ці роботи ґрунтуються на аналізі значного фактичного матеріалу і, розкривають картину внутрішнього життя колоністів, у тому числі і функціонування традиційних органів судочинства.

Узагальнюючи, можна констатувати, що дореволюційні автори створили значний джерелознавчий доробок, проте він мав переважно описовий, фрагментарний характер, а регіональний вимір південноукраїнського судочинства залишався в ньому другорядним.

Радянська історіографія розглядала тематику народних судових інститутів передусім крізь призму класового аналізу. Судовій реформі 1864 р. та її реалізації в окремих регіонах присвячені праці М. М. Покровського, П. А. Зайончковського, Б. В. Вількова Демографічні та етнічні процеси на Півдні ґрунтовно досліджені В. М. Кабузаном. Історію колоністських та сектантських громад, зокрема менонітів, висвітлювали А. Клибанов та Б. Б. Кафенгауз. Спільною рисою цих студій було трактування совісних і станових судів як інструмента класового панування дворянства, а виборності,як суто декоративного елемента, покликаного легітимізувати кріпосницький лад. Як наслідок, специфіка Півдня України у контексті участі населення у правосудді систематично не досліджувалася, а сам феномен народного представництва у суді здебільшого заперечувався або применшувався. Водночас, ряд праць присвячених судовій системі Російської імперії, які були створені в радянський період, продовжують мати важливе значення оскільки побудовані на опрацюванні значної джерельної бази, частково втраченої у наш час, а окремі

висновки зроблені авторами, зберігають свою актуальність і сьогодні. Зокрема, слід відзначити роботи Б.В. Віленського, який грунтовно дослідив судову реформу 1864 року, праці П.Ф. Щербіни у яких досліджено специфіку реалізації судової реформи 1864 року та впровадження мировых судів на Правобережній Україні, та роботу В.А. Бондаревського, яка одна з перших стала комплексним дослідженням функціонування волосних судів на українських землях.

Зі здобуттям незалежності, українські дослідники почали активно звертатися до національної правової та судової історії. Підготовлені фундаментальні праці, які з нових позицій розглядають історію становлення та розвитку судової та правової системи на українських землях. На першому місці знаходяться дослідження присвячені формуванню та функціонуванню традиційних козацьких звичаєвих інститутів, характеристиці регіональних аспектів козацького і звичаєвого права, які відтворені у у працях В. М. Мільчева, Г. К. Швидько, І. М. Грозовського та М. М. Бедрія. Ці праці дозволяють продемонструвати, що навіть в умовах панування уніфікованого імперського права на місцевому рівні продовжували діяти традиційні правові норми, які формувалися суспільством і шляхом спільного волевиявлення реалізовувалися через офіційні та неофіційні інституції, у тому числі й судові.

Окрему групу досліджень становлять роботи сучасних українських істориків та правників присвячені дослідженню розвитку судової системи на українських землях у XVIII - на початку XX ст. Найбільшу увагу дослідників традиційно привертає реформа 1864 року та створення системи мирової юстиції і інститут присяжних засідателів. Цій проблематиці присвячені роботи О. Н. Ярмиша, В. А. Греченко, В.О.Румянцева; В. Р. Сендецького, О. О. Сидорчука, Д.А.Шигаля.

З накопиченням емпіричного матеріалу відбувається спеціалізація досліджень, і науковці починають присвячувати свої роботи окремим судовим інституціям. Так, судова система та правовий статус суддів Війська Запорозького розкрито у роботах С. М. Мартьянової, В. Полторака, Д.В. Слинька. Виникнення та функціонування совісних та станових судів проаналізовано у працях В. С. Шандри, О. М. Посунько, С. І. Дегтярьова та А. В. Шевчука. Особливостям

правового статусу та історії діяльності військових судів присвячені роботи І.Г.Філінюка та Г.А. Волошкевича. Також з'являються перші регіональні дослідження у яких розкривається особливості функціонування судової системи чи окремих судів в межах певного регіону. Так, у працях Т. В. Хутько проаналізовано судову систему Таврійської губернії та мусульманське судочинство. У дослідженнях А. В. Гедьо, Н. О. Терентьєвої, С. Арабаджі та К. В. Балабанова розкрито історію функціонування Маріупольського грецького суду. Накопичені результати досліджень знайшли своє втілення у підготовлені комплексній монографії історію розвитку судової влади на українських землях під редакцією І. Б. Усенка.

Попри безсумнівний внесок у розвиток знань про дореволюційну судову систему, цьому масиву притаманна фрагментарність оскільки більшість праць присвячені або окремим установам (мировий суд, суд присяжних, совісний суд), або конкретним хронологічним відрізкам, або є регіонально ширшими студіями, у яких південноукраїнська специфіка залишається на периферії наукового розгляду. Крім того, у зазначених роботах головний акцент робиться на розкритті питань та проблем пов'язаних з становленням та розвитком власне судових органів, а не участі народу у здійсненні правосуддя. Натомість, ця проблематика в наукових колах україни майже залишалася недослідженою. Лише в останні роки з'явилися праці В.В.Берча, І.В. Бойко та Ю.М. Бисаги, у яких розкриваються історичні форми участі народу у процесі здійсненні правосуддя в Україні. Зазначені роботи демонструють актуальність теми нашого дисертаційного дослідження, характеризують окремі форми участі народу у здійснені правосуддя, але через формат публікації у вигляді наукової статті, не можуть претендувати на статус повноцінного та комплексного дослідження. Також, зазначені роботи сконцентровані на узагальнені загальноукраїнського досвіду, не розкриваючи регіональної специфіки півдня України.

Зарубіжна історіографія пропонує цінні порівняльні та концептуальні рамки. Р. Уортман проаналізував розвиток правової свідомості та природу виборного начала в дореформеній Росії. Дж. ЛеДонн дослідив адміністративно-судову

систему доби абсолютизму. Ряд праць створені українськими істориками в еміграції. Так, процеси імперської інкорпорації Гетьманщини та українських автономій розкрити у працях З. Когут, а феномен козацької правової традиції та козацького суду у роботах С. Плохій і А. Яковлів. Окрему групу становлять роботи присвячені правовому статусу національних та релігійних меншин Російської імперії. Так, релігійну політику імперії та функціонування ісламських інституцій було досліджено у роботах Р. Крюса та Р. Дженнінгса. Праці І. де Мадар'яги та Д. Гріффітса розкривають ідейні витоки реформ Катерини ІІ та вплив на них європейського Просвітництва. Саме в зарубіжній науці сформувалося поняття «frontier justice» (правосуддя порубіжжя), що добре описує легітимаційну роль громади у винесенні вироку. Водночас Південь України розглядається в цих працях здебільшого як складова ширших імперських або козацьких сюжетів, а не як самостійний об'єкт історико-правового аналізу.

Отже, попри наявність значного масиву літератури, участь населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст. досі не отримала комплексного висвітлення. Наявні дослідження присвячені або окремим інституціям, або окремим хронологічним періодам, або охоплюють ширші географічні простори, у яких регіональна специфіка нівелюється. Це й зумовлює необхідність спеціального комплексного дослідження, у якому форми участі населення у правосудді Південної України розглядалися б у їхньому внутрішньому зв'язку та еволюційній логіці - від козацьких судових традицій і станово-совісних судів до пореформених мирового суду та суду присяжних.

Джерельна база дослідження. Джерельна база дослідження є різноманітною та представницькою; її можна поділити на кілька основних груп.

По-перше, це нормативно-правові акти, що діяли в українських губерніях Російської імперії, насамперед Повне зібрання законів Російської імперії та Звід законів Російської імперії, «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., Статут благочіння 1782 р., жалувані грамоти дворянству та містам 1785 р., Статут духовних справ іноземних сповідань 1832

р., Статут про колонії іноземців 1857 р., Положення про Таврійське магометанське духовне правління 1831 р., а також маніфести й іменні укази, що визначали правовий статус окремих національних і станових груп.

По-друге, це архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів України. Зокрема, опрацьовано документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також обласних архівів Одеси, Миколаєва, Дніпра. До роботи залучено матеріали губернських і повітових судів, протоколи засідань мирових суддів, справи про діяльність волосних судів, документацію совісних судів, розправ, колоністських приказів і Маріупольського грецького суду, звіти губернаторів та прокурорів. Разом з тим, слід зауважити, що доступ до частини матеріалів сьогодні обмежений або зовсім неможливий. Особливо це стосується фондів Херсонського державного архіву. За наявними повідомленнями, під час окупації Херсона частину архівних зібрань було знищено або вивезено. Для теми, що безпосередньо стосується південноукраїнських земель, це відчутна втрата, оскільки саме херсонські фонди містили цінні матеріали з історії місцевого судочинства.

По-третє, це статистичні матеріали державних та земських установ які уможливлюють кількісний аналіз складу присяжних засідателів і мирових суддів, динаміки розгляду справ у волосних судах, соціального та національного складу виборних посадовців. Особливо цінними є "Пам'ятні книги" та "Адрес-календарі" по окремим губерніям, які дозволяють прослідкувати соціальний та національний представників судової влади, а аткож охарактеризувати частоту їх змінюваності.

По-четверте, це матеріали регіональної преси та публіцистики («Одесский вестник», «Херсонские губернские ведомости», «Таврические губернские ведомости» та інші видання), що містять репортажі про судові процеси і відображають суспільні дискусії про народне правосуддя.

По-п'яте, це опубліковані збірники документів та матеріали етнографічних описів і звичаєвого права (зокрема «Архів Коша Нової Запорозької Січі», «Записки Одеського товариства історії та старожитностей»), які фіксують звичаї вирішення спорів серед різних етнічних груп регіону. Комплексне

використання зазначених джерел забезпечує обґрунтованість і достовірність висновків дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» у межах загальної теми «Правове та соціальне життя України у людиноцентриському вимірі в цифрову еру» на 2021-2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266) (З 2026 р. «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру») і пов'язане з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Право і держава XXI століття: генезис, сучасність, перспективи» на 2021-2025 рр. (з 2026 р. - «Тенденції розвитку держави і права в період воєнних та поствоєнних трансформацій у новітній історії: європейський та український досвід»).

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складалися у сфері організації та здійснення правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст.

Предметом дослідження є правові засади, механізми та практики участі населення південноукраїнських земель у здійсненні правосуддя у XVIII - на початку XX ст. .

Метою дисертаційного дослідження є комплексне висвітлення генезису, еволюції та особливостей участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя у XVIII - на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких дослідницьких завдань:

– з'ясувати правові засади і форми участі населення у здійснені правосуддя в козацьких громадах Півдня України;

– розкрити зміст інститутів народного представництва у судовій системі, запроваджених реформою 1775 р., та особливості їх функціонування в регіоні;

– дослідити звичаєве право та судові інституції національних меншин Півдня України та визначити основні форми участі населення у здійсненні правосуддя;

– охарактеризувати участь населення у здійсненні правосуддя через волосний суд, сільський схід та суди мирової юстиції Півдня України у другій половині XIX та на початку XX століття. ;

– проаналізувати виникнення та еволюцію інституту присяжних засідателів на Півдні України, а також спроби запровадження інституту військових присяжних у системі військової юстиції;

– виявити регіональні особливості та загальні закономірності участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя і визначити історичне значення цього досвіду ;

– виробити практичні рекомендації щодо врахування історичного досвіду участі населення у здійсненні правосуддя.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від XVIII ст. до 1917 р. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений двома чинниками. По-перше, у частині південноукраїнських земель у XVIII столітті продовжували існувати козацькі спільноти, які зберігали традиційну самобутню систему самоврядного судочинства, яка є вихідною історичною формою участі населення у здійсненні правосуддя в регіоні. По-друге, у другій половині XVIII століття почався процес приєднанням до Російської імперії більшості південноукраїнських земель, що мало наслідком формуванням у цьому регіоні імперських судових структур та привнесення переселенцями власних традицій у сфері судочинства. Верхня хронологічна межа мотивована початком революційних процесів, що спричинили якісно нові перетворення у державно-правовому устрої та у становищі національних спільнот регіону.

Територіальні межі дослідження охоплюють південноукраїнські землі, що в зазначений історичний період становили частину козацького краю (Військо Запорізьке), а пізніше входили до складу Таврійської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також Бессарабії та Одеського градоначальництва.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності, історизму та системності, а також міждисциплінарний підхід. Принцип об'єктивності передбачає аналіз і зіставлення даних різних джерел задля отримання достовірного уявлення про реальний стан участі населення у здійсненні правосуддя. Принцип історизму вимагає розгляду судових інститутів у контексті соціально-політичних реалій XVIII - початку XX ст. Принцип системності передбачає розгляд народних судових інститутів регіону як єдиної системи, елементи якої взаємопов'язані та підпорядковані певній внутрішній логіці. Застосування міждисциплінарного підходу зумовлене своєрідністю теми, що тісно пов'язана з предметами таких наук, як історія держави і права, соціологія, етнографія, демографія та релігієзнавство.

Історико-генетичний метод використовувався для простеження процесу виникнення й еволюції інститутів народного правосуддя на Півдні України - від козацьких форм судочинства XVIII ст. до пореформених установ кінця XIX - початку XX ст. Історико-порівняльний метод застосовувався для зіставлення форм участі населення у правосудді в різних губерніях регіону, для виявлення відмінностей між загальноімперськими нормами і місцевою практикою їх реалізації, а також для порівняння судових звичаїв різних етнічних груп. Системно-структурний метод дозволив розглянути народні судові інститути як взаємопов'язану систему, у якій кожний елемент виконує певну функцію та взаємодіє з іншими складовими судочинства. Статистичний метод застосовувався для кількісного аналізу даних про склад присяжних засідателів і мирових суддів, динаміку розгляду справ у волосних судах та рівень правової активності різних соціальних груп. Формально-юридичний (метод правового аналізу) використовувався при дослідженні законодавчих актів і нормативних джерел, що регулювали участь населення у судочинстві. Дотримання вимог логічної побудови понять, суджень та умовиводів забезпечило обґрунтованість і достовірність зроблених висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним дослідженням участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні

України у XVIII - на початку XX ст. Наукова новизна визначається такими положеннями, що виносяться на захист:

вперше:

– здійснено цілісний аналіз участі населення Півдня України у правосудді як єдиного історико-правового явища, що дало змогу подолати фрагментарність попередніх досліджень окремих судових інституцій;

– комплексно та в порівняльному вимірі досліджено судові інституції національних меншин регіону (менонітів, греків, мусульман, євреїв і караїмів) та виявлено спільну для них модель співіснування общинної автономії з державним контролем ;

– розроблено авторську періодизацію участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя від XVIII до початку XX століття, у межах якої виокремлено козацько-звичаєвий, станово-реформаційний, реформаційно-прогресивний і контрреформений етапи

удосконалено:

– уявлення про специфіку реалізації судової реформи 1864 р. на Півдні України: виявлено регіональні відхилення у соціальному складі присяжних засідателів і мирових суддів, зумовлені поліетнічністю та аграрною структурою регіону;

– характеристику запровадження мирового судочинства у губерніях регіону, з'ясовано зв'язок між соціальним складом мирових суддів та ефективністю здійснення правосуддя;

– характеристику судових традицій козацьких спільнот Півдня України шляхом їх порівняльного аналізу, що дозволило уточнити відмінності між судочинством Запорозької (Нової) Січі, Чорноморського та Дунайського козацьких військ і обґрунтувати залежність форм та обсягу участі населення у правосудді від рівня політичної автономії відповідної спільноти.

набули подальшого розвитку:

– дослідження волосного судочинства як форми народного правосуддя з уточненням механізмів вирішення спорів у поліетнічних спільнотах та взаємодії звичаєвого і позитивного права ;

– дослідження проекту реформування системи військової юстиції через запровадження інституту військових присяжних як військової моделі суду присяжних другої половини XIX ст.;

– характеристика імперської політики щодо народів краю як поєднання уніфікації з вибірковою толерантністю та елементами правового плюралізму.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

у галузі науково-дослідної діяльності - для проведення подальших досліджень історії судоустрою та судочинства на Півдні України;

у навчальному процесі - положення та висновки дисертації можливо використати при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України.

у правотворчій діяльності - під час внесення змін та доповнень до існуючого законодавства тощо;

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Національного університету „Одеська юридична академія. Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на десятьох Міжнародних науково-практичних конференціях (Одеса, 2023, 2024, 2025, 2026; Черкаси, 2026).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у трьох наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, затвердженого ВАК України.

По закінченню доповіді Саранчук О. В. присутніми поставлені такі запитання.

Професор кафедри історії держави і права, д.п.н., професор Вітман К.М. запитав: Мирові суди, волосні суди та суд присяжних уже досить ґрунтовно досліджені у вітчизняній і зарубіжній науці. У чому полягає наукова новизна Вашого дослідження цих інститутів порівняно з попередниками?

Саранчук О. В. відповіла: Справді, ці інститути неодноразово ставали предметом наукового аналізу. Проте, аналіз стану наукової розробки засвідчив, що проблема участі населення у правосудді Південної України досі не діставала окремого комплексного вивчення. Праці дореволюційних, радянських та сучасних авторів торкалися переважно окремих установ або обмежених хронологічних відрізків. Регіональна специфіка краю здебільшого залишалася на другому плані. Новизна моєї роботи полягає в тому, що мирові суди, волосні суди та суд присяжних досліджено саме як форми участі населення у здійсненні правосуддя, причому у конкретному регіоні, який має особливу історичну самобутність та етнічну специфіку. Також, я показую, що традиційний погляд поширений в історико-правоіій науці, що саме реформи 1860-х років започаткували залученян населенян до відправлення правосуддя не є повною мірою впаравданим щодо Півдня України. На нашій території протягом 18-19 століть продовжували існувати традиційно-звичаєві форми правосуддя. які передбачали залучення населення до формування судових органів або безпосередньої участі у судочинтсві.

Також, основний акцент в роботі зроблено на кадровому вимірі цих інститутів. Я аналізую соціальний та етноконфесійний склад суддів і присяжних засідателів, а також механізми формування відповідних списків виборців. Це дозволило виявити регіональні відхилення від загальноімперської норми, зумовлені в першу чергу поліетнічністю краю, та зробити висновок про необхідність врахування специфіки етнічного складу регіону при формуванні складу присяжних на сучасному етапі, а аткож в разі утворення аналогів мирових судів.

Професор кафедри історії держави і права, д.п.н., професор Вітман К.М.. запитав: Темою Вашої роботи є участь населення у здійсненні правосуддя, тоді як за усталеним визначенням правосуддя здійснюють державні суди. Чим зумовлено приділення значної уваги неформальним судовим та квазісудовим органам?

Саранчук О. В. відповіла: У своїй роботі я свідомо розумію правосуддя ширше, ніж це прийнято робити зазвичай. Найчастіше під правосуддям розуміють лише роботу державних судів. Я, погоджуючись з цим підходом, вважаю, що в історичному аспекті слід виходити збільш розширеного тлумачення поняття, включаючи сюди, як діяльність державних судових органів, так і діяльність традиційних і неформальних установ, які існували в громадах. Їхнім завданням було вирішувати спори по справедливості та застосовувати звичаї і традиції, притаманні різним народам краю. Інакше кажучи, я враховую не тільки офіційні державні суди, а й ті форми суду, до яких люди зверталися у повсякденному житті.

Таке розуміння я обрала не випадково. Його підказав сам предмет мого дослідження. У ті часи держава ще не повністю контролювала сферу правосуддя. Велику частину спорів люди вирішували поза державними судами. Це були козацькі суди, суди сільських громад, волосні суди, а також релігійні суди різних спільнот. Якби я обмежилася лише державними установами, то не змогла б розкрити свою тему. Адже саме через ці неформальні форми участь населення у правосудді виявлялася найповніше і найяскравіше.

До того ж такий підхід узгоджується із сучасними науковими напрямами, зокрема з правовою антропологією та соціологією права. Ці науки радять оцінювати суд насамперед за тим, що він реально робить. Іншими словами, важливо не те, державний це орган чи ні, а те, чи здатний він забезпечити справедливість і підтримати дію звичаю. Саме тому я приділяю стільки уваги звичаєвому праву. Воно було спільною і наскрізною рисою народного судочинства краю упродовж усього досліджуваного періоду, від козацької доби до початку XX століття.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Горяга О. В. запитала: У роботі Ви звертаєтесь до практики традиційних релігійних судів, зокрема іудейських та мусульманських. Чи правомірно стверджувати, що це була одна з форм участі населення у здійсненні правосуддя, і на які ознаки Ви спираєтесь?

Саранчук О. В. відповіла: Так, ми вважаємо традиційні релігійні суди одним із поширених неформальних способів участі населення у здійсненні правосуддя, оскільки вони виконували саме судову функцію в межах своїх громад.

На користь цього свідчить низка ознак. Виборність або громадське визнання суддів, адже кадії за Положенням 1826 року обиралися за участю різних верств населення, а голова та засідателі Маріупольського грецького суду обиралися громадою на трирічний строк. Опора на власне звичаєве та релігійне право. Добровільність звернення і висока довіра громади. Підзвітність суду спільноті, яка сприймала себе суб'єктом, а не об'єктом правосуддя. Помітна роль старійшин як хранителів звичаю. Сукупність цих рис дозволяє кваліфікувати общинне судочинство меншин як самостійний і повноцінний вияв участі населення у правосудді.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Горяга О. В. запитала: У Російській імперії на початку XX століття почали діяти ювенальні, тобто дитячі, суди, і один з небагатьох таких судів існував саме в Одесі. Чи досліджували ви участь населення в системі ювенальних судів Півдня України?

Саранчук О. В. відповіла: Я опрацьовувала матеріал щодо ювенальних судів і добре усвідомлюю його значення для теми. Спиралася, зокрема, на доробок одеської історико-правової школи ювеналістики, насамперед на праці шановної Наталі Крестовської. Поява дитячого суду в Одесі справді була помітним явищем, адже таких установ в імперії було небагато, а одеський досвід належав до перших і найпоказовіших.

Водночас, зважаючи на обсяг дисертаційного дослідження, я свідомо вирішила не виокремлювати ювенальні суди в окремий підрозділ. Це рішення має і змістовне обґрунтування. За своєю природою ювенальний суд був специфічним різновидом мирового суду. Його очолював одноособовий суддя, а порядок формування та діяльності цього суду спирався на ту саму модель мирової юстиції. Саму ж модель мирового суду, зокрема виборність судді та участь

населення у її забезпеченні, у роботі проаналізовано докладно. Тому ключові висновки щодо участі населення значною мірою поширюються і на дитячі суди.

Разом з тим я погоджуюся, що одеський досвід заслуговує на окреме спеціальне вивчення. Ювенальна юстиція мала свої особливості, пов'язані з категорією осіб, які поставали перед судом, та з виховною спрямованістю процесу. У подальших дослідженнях я планую врахувати цей напрям і докладніше розглянути участь населення у здійсненні правосуддя саме в системі ювенальних судів Півдня України.

Асистент кафедри Завальнюк І.В. запитала: охарактеризуйте методологічну базу вашого дослідження. Які методи ви використовували в ході написання дисертації ?

Саранчук О. В. відповіла: Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності, а також міждисциплінарний підхід. Головним для мене було дослідити, як ці норми реалізувалися на практиці саме в південноукраїнських губерніях. Іншими словами, я прагнула перевірити, наскільки приписи нормативно-правових актів відповідали реальним умовам життя, і чи не розходилися вони з місцевою судовою практикою. Окремим завданням було зіставити південноукраїнський досвід з іншими регіонами імперії, щоб побачити регіональну специфіку краю.

Формально-юридичний метод я застосовувала для дослідження законодавчих актів. Він дозволив встановити, якою мала бути організація судів і яким бачив законодавець порядок участі населення у правосудді. Цей метод створив нормативну точку відліку. Саме з нею я далі порівнювала дані про реальне функціонування інститутів.

Історико-генетичний метод дав змогу простежити виникнення та еволюцію цих інститутів у часі, від козацьких форм судочинства до пореформених установ. Завдяки йому стало видно, що участь населення у правосудді не була чимось сталим, а змінювалася разом із політичними та соціальними умовами.

Особливу роль відіграв історико-порівняльний метод. Я застосовувала його у двох напрямах. По-перше, для зіставлення форм участі у різних губерніях і серед різних етнічних груп Півдня. По-друге, для порівняння місцевої практики із загальноімперськими нормами та з досвідом інших регіонів. Саме це порівняння дало змогу виявити розбіжності між приписом закону і його реальним застосуванням. Доповнив цей підхід статистичний метод, який я використала для кількісного аналізу складу присяжних засідателів і мирових суддів.

Нарешті, системно-структурний метод дав змогу розглянути народні судові інститути не як випадковий набір установ, а як єдину взаємопов'язану систему. У ній кожен елемент, від звичаєвого та общинного суду до мирового суду й суду присяжних, виконував свою функцію і був пов'язаний з іншими. Поєднання всіх цих методів і забезпечило перехід від аналізу норм закону до розуміння того, як право реально працювало в житті населення Південної України.

Асистент кафедри Завальнюк І.В. запитала: Охарактеризуйте джерельну базу вашого дослідження ?

Саранчук О. В. відповіла: Джерельну базу склали архівні матеріали, нормативні акти та статистичні джерела, зокрема пам'ятні книжки, адрес-календарі та описи архівних фондів. Цей масив дав змогу відтворити не лише нормативну модель судочинства, а й реальну правозастосовну практику та соціальний склад судового корпусу. Особливе значення я надаю саме архівним джерелам. Нормативні акти показують, якою влада хотіла бачити судову систему та юридично закріплюють форми участі населення у відправленін правосуддя. Архівні ж справи відкривають те, як ці приписи діяли насправді, хто обіймав виборні посади і наскільки активно населення зверталося до суду. Без опрацювання архівів дослідження участі населення у правосудді залишилося б на рівні описів законодавства.

Водночас слід чесно визнати, що в умовах війни робота з архівами суттєво ускладнилася. Доступ до частини матеріалів сьогодні обмежений або зовсім неможливий. Особливо це стосується фондів Херсонського державного архіву. За наявними повідомленнями, під час окупації Херсона частину архівних зібрань було знищено або вивезено. Для теми, що безпосередньо стосується південноукраїнських земель, це відчутна втрата, оскільки саме херсонські фонди містили цінні матеріали з історії місцевого судочинства.

Попри ці труднощі, джерельна база для Півдня України залишається досить представницькою. Профільні фонди продовжують зберігатися в державних архівах Одеси, Миколаєва та Дніпра. Важливе значення має також Центральний державний історичний архів України у Києві, де збереглися документи загальноімперського та регіонального рівнів. Крім того, певна кількість архівних матеріалів сьогодні є оцифрованою і доступною онлайн. Це частково компенсує обмеження доступу до самих установ і дає змогу продовжувати дослідження навіть у нинішніх умовах.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Єфремова Н.В. запитала: У дослідженні Ви подекуди виходите за визначені територіальні межі, звертаючись до козацьких спільнот під владою Туреччини, зокрема до Задунайської Січі. Чим обумовлене таке рішення і чи не порушує воно окреслені межі роботи?

Саранчук О. В. відповіла: Звернення до козацьких спільнот, що перебували під владою Османської імперії, продиктоване потребою порівняльного аналізу, без якого неможливо повно оцінити природу традиційного козацького суду та його здатність зберігатися в різних державних середовищах.

Історія Задунайської Січі показує, наскільки живучою була козацька правова традиція. Опинившись поза межами Російської імперії, козаки відновили звичні форми самоврядування та суду, а спірні питання розглядали на раді за участю почесних старійшин як хранителів звичаю. Це свідчить, що

їхні правові традиції трималися не на підтримці однієї влади, а були вкорінені в самому укладі громади.

Цей матеріал я залучаю не для розширення територіальних меж, а для підтвердження головного висновку роботи. Зіставлення задунайської моделі із судочинством Чорноморського та Дунайського військ наочно доводить, що чим більшу автономію зберігала спільнота, тим реальнішою і повнішою була участь населення у здійсненні правосуддя.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Єфремова Н.В. запитала: Чи розглядали Ви діяльність Одеського комерційного суду як форму участі населення у здійсненні правосуддя, адже він мав виборних членів від купецтва? Чому він не дістав окремого висвітлення у дисертації?

Саранчук О. В. відповіла: Я ознайомлювалася з історією Одеського комерційного суду і вважаю, що за своїми ознаками він також може бути віднесений до інститутів, через які суспільство отримувало доступ до здійснення правосуддя, оскільки мав виборних членів від купецької громади та станове представництво.

Водночас обмежений обсяг дисертації та потреба зберегти чіткий предметний фокус не дозволили дослідити цей суд окремо й повно, адже включення комерційної юстиції потребувало б залучення значного масиву додаткових джерел. Тому я свідомо лишила Одеський комерційний суд поза основним аналізом, вважаючи його перспективним напрямом подальших досліджень.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Корнієнко І.В. запитала: Як Ви оцінюєте реальність виборного начала: чи була участь населення у правосудді справжньою, чи переважно формальною?

Саранчук О. В. відповіла: Питання реальності виборного начала потребує зваженого підходу. Інститут адміністративного затвердження кандидатів через розпливчасте поняття явного пороку відкривав можливості для дискреційного втручання влади. Водночас матеріали правозастосовної практики свідчать про обмеженість таких можливостей, оскільки хронічний

кадровий дефіцит змушував адміністрацію затверджувати навіть осіб із певними застереженнями.

Загальний висновок полягає в тому, що ступінь участі населення прямо залежав від рівня політичної автономії та правової самоврядності спільноти. Там, де громада зберігала самоврядні засади і довіряла власним судовим формам, участь була реальною та ефективною. Натомість суто формальне запровадження виборних інститутів без відповідного суспільного підґрунтя робило їх декоративними та легко оборотними.

Доцент кафедри історії держави і права, к.ю.н., доцент Корнієнко І. В. запитала: Яку роль у народному судочинстві краю відігравало звичаєве право?

Саранчук О. В. відповіла: Наскрізною ознакою народного судочинства краю упродовж усього досліджуваного періоду залишалося звичаєве право. Воно діяло як у козацькому середовищі, так і в громадах національних меншин та в селянських волосних судах. Довіра населення до звичаєвих норм нерідко перевищувала довіру до приписів позитивного законодавства.

Громади брали участь не лише у застосуванні цих норм, а й у їх безпосередньому творенні та оновленні. У роботі це явище розглядається як народна правотворчість. Стійкість звичаю засвідчувала живучість місцевої правової культури навіть в умовах послідовної імперської уніфікації. Саме звичаєве право значною мірою забезпечувало легітимність судових рішень в очах громади.

Після відповідей на запитання виступив **науковий керівник** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права **Аніщук Ніна Володимирівна.**

Науковий керівник зазначив, що дисертантці вдалося повністю виконати поставлені завдання дослідження завдяки залученню широкого кола архівних, нормативних і статистичних джерел та аналізу праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Використаний набір методів забезпечив комплексне й об’єктивне висвітлення проблематики. Здобувачка не лише здійснила

нормативно-правовий аналіз імперського законодавства, а й дослідила реальну практику його застосування, прецеденти та конкретні випадки.

Сильною стороною роботи є використання прийомів історичної та юридичної компаративістики, зокрема порівняння різних історичних періодів та різних етноконфесійних груп для виявлення спільних рис і відмінностей у формах участі населення у правосудді. Дисертація має наукову новизну, оскільки зосереджена на конкретному поліетнічному регіоні, що дозволяє виявити унікальні аспекти участі населення у здійсненні правосуддя. Багато наукових положень отримали удосконалення та подальший розвиток.

Науковим керівником відзначено, що отримані результати мають як теоретичне, так і практичне значення, можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, у процесі вдосконалення національного законодавства, а також у навчальному процесі під час викладання теорії та історії держави і права.

Саранчук О. В. повністю виконала індивідуальний план наукової роботи та індивідуальний навчальний план. У процесі роботи з підготовки дисертації та виконання індивідуального плану наукової роботи Саранчук О.В. проявила себе як наполеглива, здібна та вдумлива дослідниця. На належному рівні та своєчасно виконувала індивідуальний навчальний план, має високі оцінки.

Науковий керівник зазначив, що дисертація подана на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право, є самостійним науковим дослідженням, яке відповідає встановленим вимогам та може бути рекомендоване до захисту у разовій спеціалізованій вченій раді

Після виступу аспірантки та наукового керівника викладачами кафедри історії держави і права було зазначено таке.

Д.п.н., професор Вітман К. М. наголосив на актуальності проблематики участі населення у правосудді в регіонах з компактним проживанням різних спільнот та відзначив прикладне значення висновків роботи. Разом з тим зауважив, що окремим питанням, зокрема діяльності Одеського комерційного

суду, ювенальних судів Півдня України, варто було б приділити більшу увагу. Зауваження має рекомендаційний характер і не впливає на оцінку якості дослідження. Рекомендував допустити дисертацію до захисту.

К.ю.н., доцент Єфремова Н. В. відзначила, що актуальність теми не викликає сумнівів та продиктована сучасним станом юридичної науки. Робота має теоретичне і практичне значення, а її висновки можуть бути використані у дискусіях про виборність суддів та відновлення мирового судочинства. Водночас у роботі доцільно було б приділити більше уваги визначенню ключових для дослідження понять, зокрема «народне правосуддя», «звичаєве право», «народне представництво». Зауваження має рекомендаційний характер. У цілому дисертація відповідає заявленим вимогам та може бути рекомендована до захисту.

Доцент Горяга О. В. відзначила актуальність теми з огляду на потребу розширення регіональних історико-правових досліджень та врахування історичного досвіду при визначенні форм сучасної судової політики. Разом з тим зауважила, що робота виграла б за умови ширшого залучення архівних матеріалів. Це побажання має рекомендаційний характер, оскільки об'єктивні обставини воєнного часу звужують доступ до архівів. Вважає, що дисертація відповідає вимогам і може бути рекомендована до захисту.

Доцент Корнієнко І. В. підкреслила наукову новизну дослідження, відзначила обґрунтованість і повноту викладених наукових положень та доцільність використання теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій. Зазначила, що дисертація може бути рекомендована до разового публічного захисту у спеціалізованій вченій раді.

Асистент Завальнюк І.В.. відзначила, що наукові положення дисертації висвітлені та обґрунтовані повною мірою, а структурні елементи наукової новизни всебічно розкривають напрями вдосконалення правотворчої діяльності. Висновки наприкінці кожного розділу є ґрунтовними та переконливими і випливають зі змісту роботи. Дисертація може бути рекомендована до разового публічного захисту у спеціалізованій вченій раді

На основі результатів обговорення присутні на засіданні вирішили затвердити такий висновок.

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст.», поданої на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Обґрунтування вибору теми дослідження. Реформування судової системи та відновлення суспільної довіри до суду належать до найактуальніших завдань сучасної української держави. Серед ключових напрямів цього процесу – розширення участі громадян у здійсненні правосуддя через суд присяжних, а також дискусії про запровадження виборності суддів та відновлення мирового судочинства. Звернення до історичного досвіду функціонування інститутів народного правосуддя на Півдні України набуває за цих умов не лише академічного, а й виразного практичного значення, особливо з огляду на перспективу відновлення української юрисдикції на тимчасово окупованих територіях. Попри актуальність, проблема участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України тривалий час залишалася поза увагою дослідників, а комплексного історико-правового дослідження цього явища досі здійснено не було, що й зумовило вибір теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано в рамках наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми: «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» та 2021-2025 роки (державний реєстраційний номер 01220000266) та «Соціальнополітична стабільність у період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» на 2026-2030 роки (державний реєстраційний номер 01260000107), а також у межах плану науково-дослідної роботи кафедри

кафедри історії держави і права за темою «Право і держава XXI століття: генезис, сучасність, перспективи» на 2021-2025 рр. та «Тенденції розвитку держави і права в період воєнних та поствоєнних трансформацій у новітній історії: європейський та український досвід» на 2026-2030 рр..

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне висвітлення генезису, еволюції та особливостей участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя у XVIII - на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких дослідницьких завдань:

– з'ясувати правові засади і форми участі населення у здійснені правосуддя в козацьких громадах Півдня України;

– розкрити зміст інститутів народного представництва у судовій системі, запроваджених реформою 1775 р., та особливості їх функціонування в регіоні;

– дослідити звичаєве право та судові інституції національних меншин Півдня України та визначити основні форми участі населення у здійсненні правосуддя;

– охарактеризувати участь населення у здійсненні правосуддя через волосний суд, сільський схід та суди мирової юстиції Півдня України у другій половині XIX та на початку XX століття. ;

– проаналізувати виникнення та еволюцію інституту присяжних засідателів на Півдні України, а також спроби запровадження інституту військових присяжних у системі військової юстиції;

– виявити регіональні особливості та загальні закономірності участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя і визначити історичне значення цього досвіду ;

– виробити практичні рекомендації щодо врахування історичного досвіду участі населення у здійсненні правосуддя.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складалися у сфері організації та здійснення правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст.

Предметом дослідження є правові засади, механізми та практики участі населення південноукраїнських земель у здійсненні правосуддя у XVIII - на початку XX ст..

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності, історизму та системності, а також міждисциплінарний підхід. Принцип об'єктивності передбачає аналіз і зіставлення даних різних джерел задля отримання достовірного уявлення про реальний стан участі населення у здійсненні правосуддя. Принцип історизму вимагає розгляду судових інститутів у контексті соціально-політичних реалій XVIII - початку XX ст. Принцип системності передбачає розгляд народних судових інститутів регіону як єдиної системи, елементи якої взаємопов'язані та підпорядковані певній внутрішній логіці. Застосування міждисциплінарного підходу зумовлене своєрідністю теми, що тісно пов'язана з предметами таких наук, як історія держави і права, соціологія, етнографія, демографія та релігієзнавство.

Історико-генетичний метод використовувався для простеження процесу виникнення й еволюції інститутів народного правосуддя на Півдні України - від козацьких форм судочинства XVIII ст. до пореформених установ кінця XIX - початку XX ст. Історико-порівняльний метод застосовувався для зіставлення форм участі населення у правосудді в різних губерніях регіону, для виявлення відмінностей між загальноімперськими нормами і місцевою практикою їх реалізації, а також для порівняння судових звичаїв різних етнічних груп. Системно-структурний метод дозволив розглянути народні судові інститути як взаємопов'язану систему, у якій кожний елемент виконує певну функцію та взаємодіє з іншими складовими судочинства. Статистичний метод застосовувався для кількісного аналізу даних про склад присяжних засідателів і мирових суддів, динаміку розгляду справ у волосних судах та рівень правової активності різних соціальних груп. Формально-юридичний (метод правового аналізу) використовувався при дослідженні законодавчих актів і нормативних джерел, що регулювали участь населення у судочинстві. Дотримання вимог логічної побудови понять, суджень та умовиводів забезпечило обґрунтованість і достовірність зроблених висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним дослідженням участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст. Наукова новизна визначається такими положеннями, що виносяться на захист:

вперше:

– здійснено цілісний аналіз участі населення Півдня України у правосудді як єдиного історико-правового явища, що дало змогу подолати фрагментарність попередніх досліджень окремих судових інституцій;

– комплексно та в порівняльному вимірі досліджено судові інституції національних меншин регіону (менонітів, греків, мусульман, євреїв і караїмів) та виявлено спільну для них модель співіснування общинної автономії з державним контролем ;

– розроблено авторську періодизацію участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя від XVIII до початку XX століття, у межах якої виокремлено козацько-звичаєвий, станово-реформаційний, реформаційно-прогресивний і контрреформений етапи

удосконалено:

– уявлення про специфіку реалізації судової реформи 1864 р. на Півдні України: виявлено регіональні відхилення у соціальному складі присяжних засідателів і мирових суддів, зумовлені поліетнічністю та аграрною структурою регіону;

– характеристику запровадження мирового судочинства у губерніях регіону, з'ясовано зв'язок між соціальним складом мирових суддів та ефективністю здійснення правосуддя;

– характеристику судових традицій козацьких спільнот Півдня України шляхом їх порівняльного аналізу, що дозволило уточнити відмінності між судочинством Запорозької (Нової) Січі, Чорноморського та Дунайського козацьких військ і обґрунтувати залежність форм та обсягу участі населення у правосудді від рівня політичної автономії відповідної спільноти.

набули подальшого розвитку:

– дослідження волосного судочинства як форми народного правосуддя з уточненням механізмів вирішення спорів у поліетнічних спільнотах та взаємодії звичаєвого і позитивного права ;

– дослідження проекту реформування системи військової юстиції через запровадження інституту військових присяжних як військової моделі суду присяжних другої половини XIX ст.;

– характеристика імперської політики щодо народів краю як поєднання уніфікації з вибірковою толерантністю та елементами правового плюралізму.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

у галузі науково-дослідної діяльності - для проведення подальших досліджень історії судоустрою та судочинства на Півдні України;

у навчальному процесі - положення та висновки дисертації можливо використати при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України.

у правотворчій діяльності - під час внесення змін та доповнень до існуючого законодавства тощо;

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Національного університету „Одеська юридична академія. Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на десятьох Міжнародних науково-практичних конференціях (Одеса, 2023, 2024, 2025, 2026; Черкаси, 2026).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у трьох наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, затвердженого ВАК України.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Саранчук О. В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 90. С. 130-136. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.18

2. Саранчук О. В. Інститут тимчасових членів військово-окружних судів, як спроба реалізації військової моделі суду присяжних (друга пол. XIX ст.). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 94. С. 52-60. URL : https://derzhava-i-pravo.com.ua/files/issues/Держава%20і%20право.%20Випуск%2094.pdf

3. Саранчук О.В. Інституційні форми народної участі у здійсненні правосуддя: історико-правовий досвід судів Запорізького козацтва XVIII ст. *Актуальні проблеми політики.* 2026. №77. С. 192-199. URL : https://doi.org/10.32782/app.v77.2026.25

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Саранчук О. В. Становлення Інституту народного судочинства у Середньовічній Україні X - XVI ст. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ "ОЮА" ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. - Одеса : Фенікс*, 2024. - С. 141-143

5. Саранчук О. В. Порядок формування волосних судів Півдня України в другій половині XIX - на початку XX століття. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.)* : у 2 т. Одеса, 2025. Т. 1. С. 160-164.

6. Саранчук О. В. Правове регулювання участі населення півдня України у волосному судочинстві (друга половина XIX - початок XX ст.) // *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2023. Т. 1. С. 143-146.

7. Саранчук О. В. Совісні суди на півдні України як форма народного судочинства (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.). *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.)*. Одеса : Фенікс, 2026. Т. 1. С. 137-142.

8. Саранчук О.В. Інститут народного представництва у судовій системі Російській імперії (за реформою 1775 р.). *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави. Збірник матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції* . Черкаси, 2026. С. 31-37

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею автора. Основні ідеї та розробки, практичне значення одержаних результатів, висновки й рекомендації автор отримав особисто.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація написана сучасною науковою мовою, стиль викладу відповідає прийнятому в науковій літературі й забезпечує доступність сприйняття наукових положень, висновків і рекомендацій.

Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами). Дисертація відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про

присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами).

Загальний висновок. Враховуючи викладене, вважаємо, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII – на початку XX століття» відповідає спеціальності 081 «Право», вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою КМУ від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами), Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом МОН України від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою КМУ від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами) та рекомендується до захисту на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

У результаті відкритого голосування учасники засідання фахового семінару в кількості 5 осіб подали голоси «за». Ніхто з учасників не проголосував «проти» рекомендації дисертаційної роботи Саранчук О. В. до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді. Науковий керівник участі в голосуванні не брав.

УХВАЛИЛИ:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст.», представленої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація відповідає спеціальності 081 «Право», вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою КМУ від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами), Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом МОН України від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою КМУ від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами) та рекомендується до захисту на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

3. Рекомендувати дисертацію Саранчук О. В. на тему «Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст.» до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 081 «Право».

4. Запропонувати Вченій раді Національного університету «Одеська юридична академія» персональний склад разової спеціалізованої вченої ради для проведення публічного захисту дисертації Саранчук О. В., зокрема:

1. Голова ради – Бакаянова Нана Мезенівна, д.ю.н., професор, завідувач кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія».

Рецензенти:

1. Свида Олексій Георгійович, к.ю.н., доцент, доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія»;

2. Кравченко Марина Олександрівна, к.ю.н., доцент, доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія».

Офіційні опоненти:

4. Зозуля Євген Вікторович, д.ю.н., професор кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ;

5. Волошкевич Геннадій Андрійович, к.ю.н., доцент, в.о. першого проректора, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Результати голосування присутніх на засіданні докторів та кандидатів наук за профілем поданої на розгляд дисертації: за – 5; проти – немає; утримались – немає. Науковий керівник участі в голосуванні не брав.

Головуючий на засіданні,
професор кафедри історії держави і права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
доктор політичних наук, професор **Костянтин ВІТМАН**